

2.Hafta

Eski Yunan'da Siyasal-Sosyal-Kurumsal Yapı, Yöntem ve Teoriye Dair¹

Eski Yunanlıların siyasal örgütlenmeleri, bugünün modern dünyasından farklı olarak ulus-devlete değil *polis* (şehir/site-devleti) düzenine dayanmaktaydı. Savaş ittifakları bir yana, birden fazla *polisi* içine alan bir devlet kavramına sahip değillerdi. Her *polis* siyasal açıdan bağımsızdı ve kendi kendini yönetirdi. Aynı zamanda *polisler* otarşik (kendine yeten) bir yapıya sahiptiler. Her ne kadar *polisler* bir miktar ithalata dayanmak zorunda idiyse de bu ithalat günümüz dünyasındakilerle kıyaslanmayacak kadar azdı. Her *polis* kendi temel ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek bir toprak parçasına sahipti. Bu topraklar *polis*in merkezi ile çevre köyleri kapsayan bir alandan oluşmaktaydı. Halk *polis* merkezini çevreleyen bu tarım arazilerinde gün boyu çalışır, akşamleyin de güvenlik gerekçesiyle *polise* geri dönerdi (Sealey, 1976: 19).

Halkın geçimini sağlamak için üzerinde çalıştığı bu topraklar, onlar arasında parçalara bölünmüştü. Emlak, *poliste* vatandaşlık bağının kaynağıydı. Fakat vatandaşların hayatının özü bu araziler üzerinde gösterdikleri faaliyetler değil, siyasal, yargısal, askeri, dini alanlarda üstlendikleri rollerdi (Foster, 1971: 28). Mayo'nun Atina *polisine* dair ifade ettiği gibi, esas fikir, bir vatandaş için en iyi hayatın *polis*in hayatına katılmakla yaşanabileceğidir. Atina'nın en parlak döneminde liderliğini yapan Perikles'in ifadesiyle, "aktif olarak kamu faaliyetlerine katılmayan vatandaşların sadece lüzumsuz olmakla kalmayıp, aynı zamanda *polis* için de bir

---

¹ Bu bölüm, ders sorumlusunun 1997 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde savunmuş olduğu "Aristoteles'in Adalet Anlayışının Günümüz Adalet Anlayışıyla İlişkileri" başlıklı yüksek lisans tezinin ilgili kısımlarından uyarlanmıştır.

tehlike teşkil ettiği” düşünülürdü. Bu anlamda vatandaşın hayatı ancak şehre hizmetle ve onun idaresine katılmakla değer kazanırdı (Mayo, 1964: 37).

Vatandaşlara ait topraklarda çalışanlar, kölelerdi. Eski Yunan’da kölelik vatandaşlara siyasal ve sosyal faaliyetlere katılacak zaman ve imkânı sağladığı için doğal bir kurum olarak kabul edilirdi. Keza, bir kişinin hayatını kazanmak ve ailesini geçindirmek için siyasal faaliyetlere katılamayacak kadar çalışması gerekiyorsa o kişinin özgür bir hayat sürdürmeye layık olmadığı düşünülürdü (Foster, 1971: 28). Öte yandan, Eski Yunan’da var olan kölelik kurumuna ilişkin bu fikirlerin abartılı olduğunu ileri süren görüşler de mevcuttur. Buna göre, vatandaşların çalışmayan bir sınıf olduğu ve kölelik olmazsa demokrasinin de olamayacağı fikri yanlıştır. Vatandaşların tüm boş vakitlerini Agora’da (Pazar yeri) toplanıp, kamu meselelerini tartışmaya harcadığı inancı doğru değildir. Vatandaşların büyük bir kısmı geçimini sağlamak için çalışmak zorundaydı. Bu zorunluluğun yerine getirilmesinden sonra arta kalan zamanda da vatandaşlar kendilerini *polis* meselelerine verirlerdi (Mayo, 1964: 35).

Hayatını çalışmaya gerek olmadan kazanamayan vatandaşlar ya çiftçi ya da zanaatkâr olurdu. Marangozluk, heykeltıraşlık, inşaat ustalığı, çömlekçilik en başta gelen mesleklerdendi. Tüm bu mesleklerde babadan oğla aktarılan bir devamlılık ve buna dayalı bir gelenek söz konusu idi. Atölyeler çok büyük olmayıp işler ortalama beş-altı kişi ile yürütülürdü. Kadınlar bu işlerde rol almaz, sadece ev işlerine bakarlardı. Onlar özgür olmakla beraber siyasal haklardan yoksundular (Millard, 1987: 30).

Eski Yunanda din sosyal hayatta önemli bir yer tutardı. Dinin sosyal hayattaki önemi, homojen bir dine sahip olan *polis* vatandaşlarının toplu ayinler ve festivallerle

birbirine kaynaşmalarında oynadığı pozitif rolden kaynaklanmaktadır. Eski Yunan'da din bir *polis*in kendi vatandaşları arasındaki dayanışmanın pekişmesine katkıda bulunduğu gibi, farklı *polis*lerden gelen farklı kabilelerin belli bir tapınak etrafında dini bir birlik oluşturmasıyla, dolaylı olarak *polis*ler arası dayanışmanın gelişmesine de hizmet ediyordu. Nitekim böyle bir birliğe girişte kabile önderleri, diğer üye kabilelerinin *polis*lerine savaş açmayacağına ve su kaynaklarına zarar vermeyeceğine dair yemen ediyorlardı (Sealey, 1974: 34-5).

Störig'in deyişiyle (1993: 184), kör ama kalp gözü açık olan Homeros'un anlattıklarından öğrendiğimiz kadarıyla, Yunanlılar pek çok tanrıya ve onlar hakkındaki yüzlerce efsaneye inanıyorlardı. Yunanlılar tanrılarını insan şeklinde (antropomorfik), üzülen, sevinen, sevişip birbirleriyle dövüşen, zina yapan varlıklar olarak tasavvur ediyorlardı. Onların insanlardan farkları ölümsüz oluşlarıydı. Eski Yunan'ın en önemli tanruları Yunanistan'ın en yüksek dağı olan Olimpos'ta yaşarlardı. Bu nedenle onlara Olimpianlar denmiştir. Bu tanrılar ailesinin başında, destanlarda "tanrıların ve insanların babası" olarak gösterilen gök tanrısı Zeus bulunmaktadır (Mansel, 1984: 134-36). Karısı Hera, bir ay tanrıçası olup kadınların koruyuculuğunu yapar; evlenme ve doğum zamanlarında yardımlarına koşardı. Afrodit, aşk ve güzellik tanrıçası; Ares, savaş tanrısı; Athena, zekâ tanrıçası ve aynı zamanda şehirlerin koruyucusu; Apollon, güneş tanrısıdır. Themis ve Dike ise "adalet" tanrıçalarıdır (Millard, 1987: 34-34).

Themis aristokratik adalet anlayışının tanrıçasıdır. Yerleşmiş aristokratik değer ve kurumların (*nomos*) koruyucusu olarak kabul edilir. Tanrısal otoriteye dayanan Themis, adaletten çok "doğruluğu" temsil eder. Dike ise daha çok "adalet"i temsil eder. Kanun önünde eşitlik, toplumun genel kabulüne uygun olma gibi demokratik

değerleri ifade eder. *Polis* hayatının gelişmesiyle beraber Themis önemini yitirip Dike önem kazanmıştır (Şenel, 1968: 19-20).

Eski Yunan'da *polis* düzeninin siyasi-kültürel yapısı hakkındaki bu genel açıklamalardan sonra şimdi en önemli iki *polis* olan Sparta ve Atina'yı özel olarak ele alarak Eski Yunan medeniyeti hakkındaki bilgimizi pekiştirebiliriz.

Sparta

Sparta, Argolis'in güneyinde, Taygetos ve Parnon dağlarıyla çevrili olup esas itibarıyla Evrotas vadisinden ibaret olan Lakonya'da Dor'lar tarafından kurulmuş bir *polistir* (Mansel, 1984: 113). İ.Ö. 1200-1000 civarlarında Trakya yönünden gelerek Akhaların Mykene uygarlığını yıkan Dor'lar demir silahlar kullanan, ilkel, sosyal farklılaşmaya uğramamış, eşitlikçi kabilelerdi (Şenel, 1970: 173).

Dorlar, işgal ettikleri Mora bölgesindeki Mykene uygarlığını yıktıktan sonra yerleşik hayata geçerek sosyal tabakalaşmaya uğramışlardır. Bu yeni toplumsal düzende üç ayrı sınıf göze çarpmaktadır. Bunlar:

Ele geçirdikleri toprakları ad çekmeyle paylaşan ve esas itibarıyla Sparta şehrinde yaşadıklarından ötürü "Spartalı" adını taşıyan aşağı yukarı 25000 kişiden ibaret aileler topluluğu (Spartanlar), Lakonya'nın dağlık bölgelerinde bir takım köy ve kasabalarda oturan, şahsen özgür ve oturdukları yerlerin idaresinde bir dereceye kadar bağımsız, fakat askeri ve siyasi bakımdan tamamıyla Spartalı'lara tabi "Periokos"lar ve Spartalı'ların toprağa bağlamış ve elde ettikleri ürünün yüzde altmışını kendilerine vermek zorunda bırakmış oldukları "Helot" adını taşıyan eski Akha köylü topluluğu idi (Mansel, 1984: 114).

Bu üçlü tabakalanmada Spartanlar ve Periokoslar özgür kesimi oluştururken, Helotlar ise toprağa bağlı yarı-serf konumunda idiler. Yine özgür kesimlerin içinde sadece Spartalı'lar siyasal iktidarı ellerinde tutabiliyorlardı. Periokosların yönetime katılması sadece yerel düzeydeki bir özerklik olarak sınırlı bir katılım arz etmekteydi.

Sparta'nın sosyal yapısının bu üçlü tabakalaşmasının yanı sıra siyasi yapısına baktığımızda da üçlü bir yapılanma görürüz. Bunlar: iki başlı krallık (diarşi), *Gerusia* (İhtiyarlar Meclisi) ve *Apella* (Halk Meclisi) dir.

İlk zamanlar Sparta devletinin başında Agiadlar hanedanından bir kral bulunmaktaydı. Ancak daha sonra tarihi nedenleri tam olarak bilinmeyen bir şekilde Evripontidler ailesinden ikinci bir kral birinci kralın iktidarına ortak olmuştur. Bu iki kralın da yetkileri aynı idi. Sparta'nın ilk zamanlarında savaşta Başkomutan, barışta rahip ve yargıç olan bu krallar ilerleyen dönemde asaletlerini korumakla beraber basit bir devlet memuru konumuna kadar inmişlerdir (Mansel, 1984: 115).

Peleponnes'de yapılan fetihlerin ardından zenginleşen Sparta toplumunda bu gelişmenin bir sonucu olarak bir aristokratlar sınıfı da ortaya çıkmıştı. Yeni doğan bu sınıfla krallar arasındaki iktidar mücadelesinin neticesinde krallar aristokratların gücünü tanımış ve kendileri dahil 30 üyeden oluşan *Gerusia* adı verilen aristokratik bir Senato'nun kuruluşunu kabul etmişlerdi (Şenel, 1970: 175-76).

Son olarak tarihsel gelişim süreci içerisinde halkın bu iki kuruma karşı mücadelesinin ürünü olarak ortaya çıktığı anlaşılan, atlı ve yaya Sparta erlerinden oluşan ve asıl hükümlerini elinde tutan *Apella* (Halk Meclisi)'yı görmekteyiz. *Apella*, *Gerusia* ve "*Eforus*" adını taşıyan devlet denetçilerini seçer, barış ve ittifak gibi önemli sorunlara dair kararlar alır ve kanunlar çıkartırdı. Bu kanunların çıkartılması sürecinde *eforuslar* kanun taslaklarını hazırlar, bu taslaklar *Gerusia*'da görüşülür ve son olarak *Apella*'nın onayına sunulurdu (Mansel, 1984: 115-16).

Sosyal tabakalaşma ve buna bağlı olarak siyasi kurumlaşmasını özetlediğimiz Sparta'nın sosyal yaşantısına da kısaca değinelim. Sparta'da yoğun bir *polis*'e bağlılık söz konusu idi. Kişilerin varoluş nedeni adeta *polis*'in devamlılığını sağlamaktı (Rostovtzeff, 1963: 77-81). Eğer bir çocuk zayıf ya da kusurlu doğarsa,

ileride *polise* faydalı bir vatandaş olamayacağı düşüncesiyle ücra bir köşede ölüme terk edilirdi (Williams, 1993: 66-67). Sağlıklı erkek çocukları ise daha 7 yaşında iken “sürü” adı verilen, genç Spartanların liderlik ettiği topluluklara verilirlerdi. Bu sürülerde çocuklar dağ-tepe gezdirilir, idman yaptırılır, kendi yaptıkları sade yemeklerle karınlarını doyururlardı. Bu yaşama biçimleriyle Spartalılar çocuklarının gözü pek savaşçılar olarak yetiştiklerine inanırlardı. Bu çileli eğitimden geçen her çocuk 20 yaşına geldiğinde orduya katılmaya hak kazanırdı. Orduda yer alan erler ev-bark sahibi olabilirlerdi ancak onlar evlerine nadiren giderlerdi. Bunun yerine asker arkadaşlarıyla kışlalarda kalıp yaptıkları sade yemekleri yiyip yavan bir hayat sürdürürlerdi. Sparta’da temel amaç hayatta kalmak ve *polis*in devamlılığını sağlamak olduğu için her türlü lüksten kaçınılır; sanat, felsefe ve müzik hor görülürdü. Ticaret ve zenginliğin toplumun içinde ayrılık ve tembellik yarattığı düşünülür ve bu işler aşağılanırdı (Mansel, 1984: 116-17). Bu nedenle, ticareti ve onun yozlaştırıcı etkilerini ortadan kaldırmak için efsanevi Spartalı kanun koyucu Lykurgus’un tedavülden değerli altın parayı kaldırıp bunun yerine değersiz demir çubukları ikame ettiği ileri sürülmektedir (Şenel, 1968: 178). Bu çerçevede Sparta ticaretinin güdük kaldığı, savaşçı ve aynı zamanda yönetici olan Spartanların temel ihtiyaçlarının *helot* denen yarı-serflerin yaptığı zirai üretimle karşılandığı bir tarım toplumu niteliğindedi.

Sparta İ.Ö. beşinci yüzyılda Atina’nın başını çektiği Attik-Delos deniz birliğine karşı yaptığı Peloponnes savaşlarından zaferle ayrılmıştır. Fasılalarla 25 yıl kadar süren bu savaşlarda Sparta çok kan kaybetmiştir. Zaten sınırlı sayıda olan Spartanlar bu savaşlarda kırılmış, talandan elde edilen altın ve gümüş de belli kişilerin ellerinde toplanmıştır. İ.Ö. 371’de Thebai ile tutuştuğu Lektura savaşını kaybeden Sparta’nın çöküş süreci hızlanmıştır. İ.Ö. 192’den sonra kesin olarak Makedonya hâkimiyetine

giren Sparta'nın, İ.Ö. 146'da da Roma'nın egemenliğine girince, siyasi hayatı sona ermiştir.

Atina

Akha-İon unsurlarının baskın olduğu Atina, Sparta'dan daha demokratik, eşitlikçi bir yapıya sahipti. Yunanistan yarımadasının Ege Denizi kıyılarında konuşlanan Atina, kıyılarının adeta doğal bir liman olması ve topraklarının verimi sayesinde ticaret hayatında hayli ileri gitmişti (Şenel, 1970: 205). Özellikle şarap ve zeytinyağı üretimi bu ticarete önemli bir yere sahip olmuştur. Ayrıca Lareum dolayındaki zengin gümüş madenlerinin de Atina'nın zenginliğinde önemli payı vardı (Millard, 1987: 18).

Atina'da sosyal tabakalaşmayı, *eupatridea* denen aristokratlarla, *thet* denen halk sınıfı, *metoikos* adı verilen yabancılar ve "Köle" sınıfı oluşturmaktaydı. Bu sınıflardan, *eupatridea*, *thet* ve *metoikoslar* özgür insanlardan oluşuyordu. Ancak bu sınıfların içinde sadece *eupatridea* ve *thet* sınıfına mensup olanlar vatandaş statüsünde olup siyasi haklara sahipti.

Metoikoslar için hukuki bir uyrukluğa alınma söz konusu değildi. Köle gibi metoikosun da şehrin siyasi hayatında yeri yoktu; ama o hürdü ve siyasi haklardan yoksun olması, aleyhine işleyen başka sosyal ayrımlar olduğu anlamına gelmezdi (Sabine, 1969: 3).

Eski Yunan'da kölelik kurumunun doğal bir kurum olarak kabul edildiğine daha önce değinmiştik. Bu kurumun başlıca iki tipi vardı: tarım hizmetleri köleliği ve ev hizmetleri köleliği. İlerleyen dönemde bunlara bir de sanayi köleliği katılmıştı. Efendisinin başka işlerde çalışmasına müsaade ettiği köleler, parasının bir miktarını efendisine verdikten sonra servet biriktirebilir, evlenebilir ve hatta biriktirdikleri paralarla özgürlüklerini bile satın alabilirlerdi (Şenel, 1970: 269).

Sosyal tabakalaşmayla ilgili olarak değinilmesi gereken bir konu da Eski Yunan'da kadının yeridir. Gerek bundan önce anlatılan Sparta toplumunda gerek Atina toplumunda, kadın hür olmakla beraber siyasal karar alma süreçlerine katılma hakkına sahip değildi. Kadın daha çocukluğundan itibaren evin duvarları arasında sıkışmıştı. Sparta toplumunda, Atina'dan farklı olarak, eşitlikçi bir şekilde kız çocukları erkek çocuklarla aynı eğitime tabi tutulmasına rağmen evlilikle beraber onlar da Atina'lı hemcinsleri gibi toplumsal hayattan çekilerek evine kapanırdı (Russell, 1984: 206-07; Williams, 1993: 67).

Toplumsal yapısını bu şekilde özetleyebileceğimiz Atina'nın siyasal-kurumsal yapısına baktığımızda ilk olarak aristokrat sınıfın içerisinde seçilen üç ayrı yönetim mevkiinin olduğunu görmekteyiz. Bunlar aynı zamanda Baş-rahip olan Kral, *polis*in askeri güçlerini yöneten *Polemarchos* (Baş Komutan) ve sivil otoritenin temsilcisi olan *Arkonlar*dır (Rostovtzeff, 1963: 83). Bu üç yönetim mevkiinin yanında Atina'da Ares tepesinde toplandığından ötürü "Areopag" adını alan bir aristokratlar meclisi de vardı. Mansel'e göre bu meclis tecrübeli ve asil kişilerden ve belki de devletin memurlarından meydana geliyor, siyasi, dini ve hukuki sorunlara bir çeşit danışma kurulu görevi görüyordu (Mansel, 1984: 183). Ancak asıl hükümlerlik hakkı, 20 yaşını doldurmuş tüm Atinalı erkek vatandaşların üyesi olduğu *Eklesia* (Halk Meclisi)'ya aitti (Sabine, 1969: 4). Bu meclis devlet memurlarını seçer, kanunlar çıkartır, harp, barış ve ittifak gibi önemli konulara dair kararlar alırdı (Mansel, 1984: 183).

Atinalı bir vatandaşın *polise* bakış açısı hakkındaki yargımız, bir Spartalı vatandaşın *polise* karşı bakış açısı hakkındaki yargımız kadar kesin değildir. Nitekim Williams'ın (1993: 67), Spartalıların kelimenin tam anlamıyla *polisleri* için yaşadıkları ve her şeyde ilk önce *polis*in menfaatlerini gözettileri şeklindeki fikri Eski Yunan

üzerine eserler vermiş yazarlar arasında genel kabul görmektedir. Buna karşın Atina'da var olan vatandaş-*polis* ilişkisi hakkında, yazarlar arasında bir fikir birliği olmayıp temelde iki farklı görüş mevcuttur. Bu görüşlerden birincisine göre, Atina'da da vatandaş-*polis* ilişkisinde *polis*in vatandaşına önceliği vardır. Vatandaşların hayatı kendilerini kamu meselelerine vakfettikleri ölçüde anlam kazanır. Bu çerçevede, Atina'da da Sparta'ya benzer şekilde vatandaşlar arasında *polis*in çıkarlarının kendi bireysel çıkarlarının önünde olduğuna dair genel bir inanç mevcuttur (Mayo, 1964: 37). Öte yandan bu konuda var olan ikinci görüşe göre bir Atinalı vatandaş, bir Spartalı vatandaştan farklı olarak *polise* bir takım aşkın, kendini feda etmesini gerektirecek derecede ulvi değerler yüklemeydi. Bunun yerine Atinalı vatandaşlar arasında *polis*in bireyin mutluluk ve refahı için var olduğu fikri ağır basardı. Bu çerçevede bir Atinalı vatandaşın gözünde *polis*, mümkün olduğu kadar çok sayıda vatandaşa servet, soy, statüye dayalı bir ayırım yapmaksızın kamu işlerine eşit derece katılma hakkı tanıyan, içinde düzenli bir hayatın sürdürülebileceği, bireyin doğal yeteneklerinin en iyi şekilde gelişme imkânı bulabileceği bir toplumdur (Sabine, 1969: 12).

İ.Ö. Beşinci Yüzyıl Atina'nın hem zirveye çıktığı hem de inişe geçtiği yüzyıldır. İ.Ö. 431 yılında Atina'nın başını çektiği Attik-Delos Deniz Birliği ile Sparta'nın önderliğini yaptığı Peleponnes Birliği arasında başlayan Peleponnes Savaşları, İ.Ö. 404 yılında Attik-Delos Deniz Birliği'nin yenilgisiyle sonuçlandı. Bu savaşta Sparta'ya mağlup olan Atina yüklü bir savaş tazminatı ödemek durumunda kaldı. Mali yönden yıkılan Atina'da, idari yönden de büyük bir devrim oldu ve demokratik rejim yıkılarak yerine "Otuzlar Tiranlığı" kuruldu. Bu yönetimin bir yıl sonra yıkılıp yerine demokrasinin yeniden kurulmasına rağmen, Atina bir daha eski günlerine dönememiştir. İ.Ö. 348 yılında Makedonya'ya karşı açılan savaşı kaybeden Atina, bu

tarihten itibaren Makedonya hâkimiyetine girmiştir. Makedonya'nın İ.Ö 148'de bir Roma eyaleti haline gelişiyle nispeten bağımsızlaşan şehir İ.Ö. 86 yılında Roma istilasına değin varlığını sürdürebilmiştir (Şenel, 1968: 283-84).

Kaynakça

- Forster, M. (1971). **Masters of Political Thought**. London: G. Harrop & Co. Ltd.
- Mansel, A.M. (1984). **Ege ve Yunan Tarihi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mayo, H.B. (1964). **Demokratik Teoriye Giriş**. Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.
- Millard, A. (1987). **Welcome to Ancient Greece**. London: Penguin Books.
- Rostovtzeff, M. (1963). **Greece**. New York: Galaxy Book.
- Russell, B. 1984). **Batı Felsefesi Tarihi cilt I**. İstanbul: Say Yayınları.
- Sabine, G. (1969). **Siyasal Düşünceler Tarihi I**. Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.
- Sealey. R. (1976). **A History of Greek City States**. California: University of California.
- Störig, T.A. (1967). **A History of Political Thought**. Routledge & Keagan Paul Ltd.
- Şenel, A. (1968). **Eski Yunan'da Siyasal Düşünüş**. Ankara: SBF Yayınları.
- Şenel, A. (1970). **Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne**. Ankara: SBF Yayınları.
- Williams, F. (1993). **Ege Medeniyetleri Tarihi**. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

Ek Okumalar

- Agizza, Rosa. (2001). **Antik Yunan'da Mitoloji – Masallar ve Söylenceler**. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Biesty, Stephen.(2009). **Antik Dünya – Mısır, Roma, Yunan**. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

- Bilgin, Nahit. (2004). **Antik Yunan Dünyası (Felsefeden Ekonomiye)**. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Blanck, Horst. (1999). **Eski Yunan ve Roma'da Yaşam**. İstanbul: Arion Yayınevi.
- Etienne, F., R. Etienne. (2006). **Antik Yunan – Bir Keşfin Arkeolojisi**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Freeman, Charles. (2010). **Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları**. Ankara: Dost Kitabevi.
- Kovalev, S., V. Diakov. (2010). **İlkçağ Tarihi Cilt 1 – Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan**. İstanbul: Yordam Kitap.
- Owens, E.J. (2000). **Yunan ve Roma Dünyasında Kent**. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Sennett, Richard. (2011). **Ten ve Taş: Batı Uygarlığında Beden ve Şehir**. İstanbul: Metis Yayınları.
- Tanilli, Server. (1998). **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası Cilt 1: İlkçağ – Doğu, Yunan, Roma**. İstanbul: Adam Yayınları.
- Tekin, Oğuz. (2008). **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Thompson, George. (1997). **İlk Filozoflar – Eski Yunan Toplumu Üzerine İncelemeler**. İstanbul: Payel Yayınları.